

प्रयोग सापेक्षमा भाषाको अस्तित्व

राजेन्द्र खनाल

sauravabhir@gmail.com

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर

लेखसार

मानिससँग भाषाको अभेद्य सम्बन्ध छ । भाषाको गति वा अस्तित्व मानिसको भाषिक व्यवहारमा आधारित हुन्छ । भाषाको अस्तित्वका सवालमा सचेतवर्ग विशेष संवेदनशील बन्नु आवश्यक छ । यस लेखको मूल उद्देश्य भाषाको अस्तित्व, जीवन तथा मृत्युका सन्दर्भमा सैद्धान्तिक स्वरूप उल्लेख गर्दै तिनको पुस्त्याईका लागि तथ्यपरक उदाहरणसमेत प्रस्तुत गर्नु हो । यो लेख पूर्णतः गुणात्मक ढाँचामा तयार पारिएको छ । यसमा भाषाको अस्तित्वसँग सम्बद्ध भाषिक अवलम्बन, भाषिक स्वीकरण, भाषिक अपक्षय, भाषिक मृत्युका बारेमा चर्चा गरिएका सैद्धान्तिक ग्रन्थ एवम् तीन जना भिन्न भाषीसँग गरिएको संवादलाई प्रमुख स्रोत सामग्री बनाइएको छ । विश्वका अधिकांश भाषाहरू जस्तै नेपालका अधिकांश भाषाहरूको पनि पहिचान र अस्तित्व सङ्कटोन्मुख छ । नेपालका सबै राष्ट्रभाषालाई समाज तथा समुदायले विशेष पहिचान दिने र राज्यका विभिन्न संरचनाबाट त्यस्ता भाषाको संरक्षण एवम् प्रवर्धनमा विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । प्रत्येक मातृभाषी आआफ्ना भाषाको अवलम्बन गर्दै अन्य भाषाको अनावश्यक स्वीकरणको दिशाबाट विमुख हुन सकेमा मात्र नेपालका कुनै पनि भाषा मृत्युको मुखमा पर्दैनन् र सबै भाषाको संरक्षण एवम् प्रवर्धन हुने सम्भावना रहन्छ । तसर्थ प्रत्येक भाषाका मूल वक्ताहरूले आआफ्नै भाषाका माध्यमबाट भाषिक व्यवहार गर्दै आआफ्ना भाषाप्रति सचेततापूर्वक समर्पित हुनु आवश्यक छ । साथै, यस सवालमा राज्यसंयन्त्र, अनुसन्धाता एवम् प्राज्ञिक व्यक्तित्वहरूको पनि प्रमुख भूमिका हुने भएकाले संवेदनशील बन्नु आवश्यक देखिन्छ ।

शब्दकुन्जी : भाषिक अवलम्बन, भाषिक स्वीकरण, भाषिक अपक्षय, भाषिक मृत्यु ।

विषयपरिचय

भाषा संरचित प्रणालीमा आधारित मानव सञ्चारको गतिशील माध्यम हो । व्याकरण नै भाषाको संरचना हो जुन मानवद्वारा निर्धारण गरिन्छ । हुन त ध्वनि वा सङ्केतहरूका माध्यमबाट पशुपंक्षीले पनि सञ्चार गर्ने हुनाले भाषा मानव मात्रको सम्पत्ति मान्न सकिँदैन । मानिसको भाषामा विविधता हुन्छ तर पशुपंक्षीको सञ्चारमा समानता हुन्छ किनभने मानिसले आफ्नो निश्चित समुदाय या जाति या भूगोलका आधारमा भाषिक व्यवस्था स्थापना गरी प्रचलनमा ल्याएका हुन्छन् । यसरी प्रचलनमा ल्याइएका भाषाहरू पनि समयक्रममा परिवर्तन हुने, नयाँ भाषाको जन्म हुने, पुरानो भाषा लोप हुने, कुनै भाषा शक्तिशाली बन्दै

जाने र कुनै भाषा कमजोर बन्दै जाने भइरहन्छन् । मानिसका व्यवहारबाट नै भाषाहरूमा उत्पादकता र विस्थापनको गुणहरू देखा पर्छन् । त्यसैले भाषाका स्वरूप एवम् संरचनाहरूमा परिवर्तन भइरहन्छ । हाल संसारमा पाँच हजारभन्दा बढी सङ्ख्या मानव भाषाहरू रहेको अनुमान गरिन्छ । एउटै भाषाका अनेकाने भेद रहनु, मानव समुदायले आवश्यकताअनुसारका सङ्केत व्यवस्था सिर्जना गर्नु र माध्यमअनुसार सङ्केत तयार हुनुले संसारभरका भाषाहरूको यकिन तथ्य उल्लेख गर्न कठिन भएको बताइन्छ ।

भाषाको गति वा अस्तित्व मानिसको भाषिक व्यवहारमा आधारित हुन्छ । भाषामा यस्तो गति पैदा गर्ने या प्रभाव घटाउने तथा बढाउने काम मानिसबाट मात्र सम्भव हुने भएकाले भाषा र मानिसबिच अभेद्य सम्बन्ध रहन्छ । भाषा मानवीय सञ्चारको माध्यम मात्र नभई संस्कृति, व्यवहार, कला, साहित्य आदिको संरक्षक एवम् संवर्धक पनि मानिने हुनाले विश्वका सबै भाषालाई संरक्षण र प्रवर्धन गर्नु आवश्यक हुन्छ । भाषाको अस्तित्वका सवालमा प्रत्येक भाषाका वक्ताहरूले आफ्ना भाषालाई निरन्तर प्रयोग गरी तिनको संरक्षण एवम् विस्तारमा विशेष सजग हुनुपर्छ । अझ सचेतवर्ग यस्ता विषयमा विशेष संवेदनशील बन्नु आवश्यक छ । तसर्थ यहाँ भाषाको अस्तित्व, गति तथा मृत्युका सन्दर्भमा सैद्धान्तिक स्वरूप उल्लेख गर्दै तिनको पुस्त्याईका लागि तथ्यपरक उदाहरणसमेत प्रस्तुत गरिएको छ । यस लेखमा भाषिक गतिका प्रमुख पक्षअन्तर्गत पर्ने भाषिक अवलम्बन, भाषिक स्वीकरण, भाषिक अपक्षय, भाषिक मृत्युलाई उदाहरणसहित उल्लेख गरिएको छ । यो लेख भाषिक अस्तित्व र गतिका बारेमा अध्ययन गर्ने अध्येतालाई उपयोगी हुने छ । साथै सम्बद्ध भाषिक वक्तालाई आफ्नो भाषाप्रति लगाव सिर्जना गर्न पनि सहयोगी बन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

लेखको उद्देश्य

यस लेखको मूल उद्देश्य भाषाको अस्तित्व, गति तथा मृत्युका सन्दर्भहरू प्रस्तुत गर्नु हो । भाषिक गतिका प्रमुख पक्षअन्तर्गत पर्ने भाषिक अवलम्बन, भाषिक स्वीकरण, भाषिक अपक्षय, भाषिक मृत्युलाई उदाहरणसहित उल्लेख गरिएको छ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख गुणात्मक ढाँचामा तयार पारिएको छ । यस लेखमा पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियाबाट तथ्य सङ्कलन गरी प्रस्तुतिमा वर्णनात्मक विधिको उपयोग भएको छ । यसमा भाषाको अस्तित्वसँग सम्बद्ध पक्षका बारेमा चर्चा गरिएका सैद्धान्तिक ग्रन्थ एवम् तीन जना भिन्न भाषीसँग गरिएको संवादलाई प्रमुख स्रोत सामग्री बनाइएको छ । लेखमा उपयोग भएका रमा, सुनीता तथा सुरज वास्तविक नाम नभई प्रतिनिधि पात्र हुन् तर उल्लेख गरिएका भाषिक समुदायका सदस्य नै हुन् । त्यस्तै, लेखक संवादमा शिक्षकका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । यस लेखमा भाषिक अवलम्बन, भाषिक स्वीकरण, भाषिक अपक्षय, भाषिक मृत्युका सन्दर्भहरूलाई उदाहरणसहित व्याख्या गरी तथ्यपरक बनाइएको छ । सैद्धान्तिक र प्रायोगिक दुवै प्रकृतिको मिश्रणबाट लेख बोधगम्य बनाइएको छ ।

भाषिक गतिको स्वरूप

भाषा प्रयोगमा आधारित हुन्छ । जति धेरै व्यक्तिले एउटा भाषा उपयोग गर्दछन् त्यति नै त्यस भाषाको शक्ति विस्तार हुँदै जान्छ । क्षेत्र विस्तार हुन्छ, प्रभाव बढ्दछ । एउटा भाषालाई विभिन्न भाषी वा बहुभाषी समुदायले जति धेरै अपनाउन थाल्दछन् वा माध्यम भाषा बनाउँछन् त्यति नै आफ्ना मातृभाषाबाट

बिमुख हुँदै जान्छन् । विश्वमा अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव र उपायेग बढ्दै जाँदा अनेक कैयौं भाषा ओभोलमा परेका छन्, हराउँदै गएका पनि छन् । त्यस्तै, नेपालमा नेपाली भाषाको प्रभाव बढिरहनाले अन्य मातृभाषाहरू सङ्कटमा परेका छन् । एउटा भाषाको विस्तारवादी स्वभाव बढ्दै जाँदा अन्य भाषा लोप हुने अवस्थामा पनि पुग्दछन् । सञ्चार, शिक्षा, चेतना, विज्ञान, प्रविधि, पेसा, व्यवसाय आदि विविध कारणले भाषाको प्रभाव र उपयोग बढ्ने वा घट्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ । त्यस्तै, राज्यले अपनाउने भाषानीतिले पनि भाषिक अवस्थाको निर्धारण गर्छ ।

सामान्यतया कुनै पनि वक्ताहरू आफ्नो भाषा (मातृभाषा) को पहिचान खोज्दै संरक्षणमा लाग्नु एउटा पक्ष बहुभाषिक सन्दर्भको एउटा पक्ष हो । यसलाई *भाषिक अवलम्बन* भनिन्छ । आफ्नो भाषाको वास्ता नगरी अर्को भाषाको प्रयोगतर्फ अभिमुख हुनु *भाषिक अपसरण* हो । आफ्नो भाषालाई छोडेर अर्को भाषामा भाषिक व्यवहार सम्पन्न गर्नु *भाषिक स्वीकरण* हो । वक्ताहरूको उपेक्षा र शक्तिशाली भाषाको प्रभावमा परी कुनै भाषाले आफ्नो प्रयोगावस्था गुमाउँदै जानु *भाषिक अपक्षय* हो भने भाषिक अपक्षयका कारण प्रयोगबाट पूर्णतः हराउनु *भाषिक मृत्यु* हो । भाषा निरपेक्ष वस्तु होइन । भाषा माध्यम मात्र पनि होइन । भाषासँगै समाज, सामाजिक मूल्य, संस्कृति, परम्परा, सभ्यता, मानवीय पहिचान पनि सन्निहित हुने र भाषासँगै त्यस्ता पक्षको गतिशील सञ्चरण पनि हुने भएकाले सबै भाषाको संरक्षण र प्रवर्धन गर्नु सम्बन्धित सबैको दायित्व हुन आउँछ ।

नेपालमा जनगणना २०६८ का अनुसार १२३ ओटा भाषा अस्तित्वमा रहेको जनाइएको छ । २०७७ सालमा सार्वजनिक गरिएको भाषा आयोगको तथ्याङ्कले नेपालमा १३१ वटा भाषा अस्तित्वमा रहेको जनाएको छ । नेपालका भाषाहरूमध्ये कतिपय भाषा लोपोन्मुख ठहरिएका छन् । कतिपय भाषाको लिपिमा समस्या छ । कतिपय भाषाका वक्ता नै अत्यन्त न्यून छन् । कतिपय भाषाले आफूलाई सशक्त पनि तुल्याउँदै छन् । बहुभाषिकताका सवालमा राज्य सचेत बनेको पनि देखिन्छ । स्थानीय वा मातृभाषालाई कामकाजको भाषा बनाउन सकिने नीति अख्तियार गर्नु, प्रारम्भिक कक्षामा मातृभाषालाई नै प्रोत्साहन दिनु सकारात्मक मान्न सकिन्छ । त्यस्तै, कतिपय मातृभाषाका वक्ताहरू सचेत भएर आफ्नो भाषाको जगेर्नामा लागेका पनि छन् । राज्यले त्यस्ता भाषाको संरक्षण एवम् प्रवर्धनको नीति पनि लिएको छ । यति हुँदाहुँदै पनि नेपाली भाषाको प्रभाव अत्यधिक रहेकै छ ।

भाषिक अवलम्बन

भाषासँग प्रत्येक समुदाय, जाति तथा समाजको पहिचान जोडिएको हुन्छ । बहुभाषिक समाज र समुदायमा विभिन्न भाषाबिच अस्तित्वको प्रतिस्पर्धा भइरहन्छ । संस्थागत पहिचान र उपयोग, भाषाका वक्ताको सचेतना, सञ्चारमा सहजता आदि कारणले कुनै भाषा अत्यन्त समृद्ध बन्दै जान्छ भने कुनै भाषाको प्रयोग र प्रभाव कमजोर हुँदै जान्छ । कुनै भाषा प्रतिपक्षीमा कमजोर बन्न गई अस्तित्व रक्षार्थ समस्यामा पर्ने स्थिति उत्पन्न हुँदा उक्त भाषाका मूल वक्ताहरू सचेततापूर्वक आफ्नो भाषा (मातृभाषा) को संरक्षण तथा प्रवर्धनमा समर्पित भई सोही भाषाको प्रयोग र प्रभावलाई बढाउन त्यसको उपयोग गर्ने अवस्था नै भाषिक अवलम्बन हो । यसलाई अङ्ग्रेजी भाषामा Language maintenance भनिन्छ । Richards, Platt, Platt (सन्. १९९९) ले मातृभाषी प्रयोक्ताले आफ्नो भाषाको प्रयोगलाई निरन्तरता दिने

अवस्थालाई भाषिक अवलम्बन भनेका छन् । उनीहरूले सञ्चार, कार्यालय, शिक्षा, धर्म, संस्कार आदि क्षेत्रमा मातृभाषाको उपयोग गर्न सकेमा सहजै भाषिक अवलम्बनले सफलता पाउने राय पेस गरेका छन् ।

मूलतः सम्बन्धित भाषाको अवस्था, भौगोलिकता र संस्थागत पहलबाट भाषिक अवलम्बनलाई प्रभावकारी तुल्याउन सकिन्छ । यसका लागि सम्बन्धित भाषाका मूल वक्ताको सचेतना र आफ्नो भाषाप्रतिको लगाव एवम् संवेदनशीलता अनिवार्य हुन्छ । आर्थिक अवस्था, सामाजिक स्तर, संस्थागत तथा प्रशासनिक सहयोगबाट भाषिक अवलम्बनले प्रश्रय पाउँदछ । भाषिक पक्षसँग सम्बद्ध सांस्कृतिक मूल्यहरूको स्थापना, सञ्चरण एवम् पुनर्निर्माणबाट भाषिक अवलम्बनले गति प्राप्त गर्दछ । मातृभाषी वक्ताहरूले जतिसक्दो बढी आफ्नै भाषामा पारिवारिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवहार सञ्चालन गरेमा मात्र भाषिक अवलम्बन प्रभावकारी बन्दछ । शक्तिशाली भाषाबाट प्राप्त गर्न सकिने ज्ञान तथा सूचनालाई पनि मातृभाषामा पुनर्स्थापित गर्ने र शिक्षाको माध्यम बनाउनका लागि सक्रिय पहल गर्नाले पनि भाषिक अवलम्बनको स्थिति बलियो हुन्छ । शक्तिशाली भाषाका प्रभावहरूबाट आफ्नो भाषाका वक्ता र समग्र समुदायलाई नै बचाउन सकियो भने भाषिक सङ्कटबाट बच्न सकिन्छ । भाषिक अवलम्बनका सवालमा तलको संवाद हेरौं :

शिक्षक : रमा सञ्चै छौ ?

रमा : ठिक छ सर ।

शिक्षक : तिमी त मगर भाषी हो नि है ?

रमा : हो, सर ।

शिक्षक : तिमीलाई मगर भाषा आउँछ त ?

रमा : खासै आउँदैन तर बोल्न र लेख्न प्रयास गर्दै छु ।

शिक्षक : कसरी प्रयास गर्दै छौ त ?

रमा : हामी दश जना मगर भाषी युवायुवती मिलेर एउटा समूह नै बनाएका छौं । उक्त समूहले भेटघाटमा मगर भाषामै कुराकानी गर्ने र साहित्यिक रचना पनि मगर भाषामै लेख्ने प्रयास गर्दै छौं ।

शिक्षक : लिपि पनि छ त ?

रमा : मगर भाषाको लिपि त छ रे तर अहिले हामी देवनागरी लिपिमै लेख्दै छौं । मगर भाषाको लिपि पनि खोजी गरी त्यसको प्रयोग गर्ने उद्देश्य पनि लिएका छौं ।

शिक्षक : गोरखापत्रमा पनि नेपालका केही राष्ट्रभाषामा विभिन्न सामग्रीहरू प्रकाशन भइरहेका हुन्छन् नि, हेर्ने गरेका छौ ?

रमा : छौं सर, हामी अहिले मगर भाषासँग सम्बद्ध पत्रपत्रिका, ग्रन्थ तथा साहित्यिक सामग्री खोज्ने, सङ्कलन गर्ने र तिनको प्रकाशन गर्ने काममा सक्रिय छौं ।

शिक्षक : ल, राम्रो ! यस्ता कार्यले भाषाको संरक्षण त हुन्छ नै साथै साहित्य, कला तथा संस्कृतिको पनि विस्तार हुन्छ ।

रमा : सर, हामीले त मगरभाषी साथीहरू, घरपरिवार एकापसमा बोल्दा पनि मगर भाषामै बोल्ने नियम नै बनाएका छौं । सम्प्रेषणमा केही अप्ठ्यारो भएमा मात्र नेपाली या अन्य भाषाको सहयोग लिन्छौं ।

शिक्षक : हो, यसरी भाषाको अवलम्बन गर्न सकियो भने त सबै भाषाको अस्तित्व स्थापना हुन्छ र प्रभाव पनि बढ्दै जान्छ। यसो गर्नाले भाषाका वक्ताहरूको भाषिक दायित्व र कर्तव्य पनि हो। तिमीहरूको कार्यले सफलता प्राप्त गरोस्। शुभकामना !

रमा : धन्यवाद सर !

(सहभागीसँग गरिएको संवाद, २०७८)

माथिको संवादले भाषिक अवलम्बनको स्थिति उजागर गर्छ। यसरी रमा जसरी आफ्नो मगरभाषाका लागि समर्पित छन् त्यसरी हरेक वक्ता सचेत हुन सक्नुपर्छ। यसका साथै नीति तथा योजना निर्माण एवम् कार्यान्वयन गर्ने सरकारी स्तर वा स्थानीय निकायले बहुभाषिक शैक्षिक कार्यक्रमका माध्यमबाट भाषा अवलम्बनलाई प्रभावकारी तुल्याउन सक्दछन्। उक्त जिम्मेवार निकायले मातृभाषामा शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्दछन्। त्यस्तै, भाषासम्बन्धी सचेतना समूह, भाषिक समुदाय, समाजसेवी, बुद्धिजीवी तथा राजनीति नेतृत्वबाट समाज वा आम जनसमुदायमा भाषिक अपसरण, अपक्षय तथा भाषिक मृत्युका कारण र तिनबाट समुदाय एवम् समाजमा पर्न जाने नोक्सानीका सवालमा सचेतना बढाउँदै भाषा अवलम्बनको महत्त्व स्थापित गर्न सक्दछन्। मातृभाषा तथा सङ्कटापन्न भाषाका भाषिक समुदाय र सम्बन्धित भाषाका वक्ताहरूबिच सभा, सम्मेलन, अन्तर्क्रिया, भेटघाट आदिका माध्यमबाट भाषा अवलम्बनलाई सुदृढ गर्न सकिन्छ। अन्य शक्तिशाली भाषाबाट प्रभावबाट अस्तित्व सङ्कटमा पारिएका भाषा वा कमजोर बन्दै गएका भाषालाई समाज तथा समुदायले विशेष पहिचान दिने र राज्यका विभिन्न संरचनाबाट त्यस्ता भाषाको संरक्षण एवम् प्रवर्धनमा विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकेको खण्डमा भाषिक अवलम्बनलाई बढी सार्थक र प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ।

नेपालमा नेपालको संविधान २०७२ ले नेपालका सबै भाषालाई राष्ट्रभाषा मान्नु, प्रारम्भिक शिक्षा मातृभाषाका माध्यमबाट सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरिनु, स्थानीय पाठ्यक्रमका रूपमा मातृभाषालाई पठनपाठनमा उपयोग गर्नु र स्थानीय स्तरका सरकारी प्रशासनिक निकायहरूमा स्थानीय (मातृभाषा) भाषालाई पनि मान्यता दिइनु भाषिक अवलम्बनका लागि पर्याप्त अवसरहरू हुन्। यस्ता सरकारी संयन्त्रबाट स्वीकृत भएका संस्थागत व्यवस्थाको यथाशक्य लाभ लिनका लागि सम्बन्धित मातृभाषी वक्ताहरू सचेत बन्न सकेमा नेपालका अधिकांश भाषामा भाषिक अवलम्बनको अवस्था सुदृढ हुने निश्चित छ।

भाषिक स्वीकरण

भाषा विचार विनिमय र सञ्चारको आधारभूत माध्यम हो। व्यक्तिगत, सामाजिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक आदि सबै प्रकारका व्यवहारहरू भाषाका माध्यमबाट नै सम्पादन हुन्छन्। विश्वमा प्राप्त भएका नवीनतम सूचनाको जानकारी पनि भाषाका माध्यमबाट नै प्राप्त हुन्छ। विज्ञान, प्रविधि, अर्थ, स्वास्थ्य सबै क्षेत्रमा भाषाको अनिवार्य आवश्यकता हुन्छ। प्रत्येक राष्ट्र, समाज, समुदाय, जाति, क्षेत्र आदिका लागि मात्र होइन अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भमा सञ्चारको प्रमुख माध्यम भाषा भएकाले सबैले आफ्ना व्यवहार सञ्चालनका लागि कुनै न कुनै भाषाको उपयोग गरेकै हुन्छन्। विश्वलाई साझा परिवेशका रूपमा विकास गरिएको वर्तमान सन्दर्भमा सर्वसम्प्रेष्य साझा भाषाको उपयोगलाई प्राधान्य दिइएको पाइन्छ। देशभित्र पनि राज्यसंयन्त्रले निश्चित र सीमित भाषालाई सर्वसामान्यका सबै व्यवहार सञ्चालनका लागि माध्यम भाषा तोकेको हुन्छ। भाषिक स्वीकरणका सवालमा तामाङभाषी वक्तासँगको संवाद हेरौं :

शिक्षक : तिम्रो नाम के हो ?

विद्यार्थी : सुनीता लामा हो ।

शिक्षक : लामा भनेको त तामाड हो कि !

सुनीता : हो, सर ।

शिक्षक : ए । अनि घर कहाँ हो ?

सुनीता : काभ्रे ।

शिक्षक : 'मेरो घर काभ्रे हो' भन्ने वाक्यलाई तामाड भाषामा उल्था गर त ।

सुनीता : मलाई आउँदैन सर ।

शिक्षक : किन नि ?

सुनीता : मैले तामाड भाषा कहिल्यै प्रयोग गर्नु परेन । हामीले क्याम्पस, बजार अनि घरमा पनि नेपाली नै बोल्दछौं । बाबाआमा पनि नेपाली नै बोल्नुहुन्छ । हजुरबा र हजुरआमा भने तामाड बोल्नु हुन्छ । बाबाआमालाई तामाड भाषा आउँदछ तर हामीसँग बोल्नुहुन्न । सानैदेखि नेपालीमा नै बोल्थौं हामी, स्कुलमा पनि कि नेपाली कि अङ्ग्रेजी बोल्नु पर्थ्यो । हामीले सिक्ने मौका नै पाएनौं । बाबाआमाले तामाड बोले स्कुलमा साथीहरूले खिसी गर्दछन् भनेर पनि बोल्न दिनु भएन । स्कुलमा सबै सर म्याम नेपालीमै बोल्नुहुन्थ्यो । हामी पनि नेपाली नै बोल्थौं । पछि क्याम्पस गएपछि त भन अङ्ग्रेजी नजानी नहुने । परीक्षामा पनि अङ्ग्रेजीमै प्रश्न आउने, नयाँ नयाँ जानकारी र ज्ञानका लागि पनि अङ्ग्रेजी जान्नेपर्ने भएपछि तामाड भाषा सिक्ने, प्रयोग गर्ने कामै परेन सर । कि नेपाली कि अङ्ग्रेजी ।

शिक्षक : ए ।

(सहभागीसँग गरिएको संवाद, २०७८)

माथिको एउटा उदाहरण भाषिक स्वीकरणको नमुना बन्न सक्छ । यसरी स्वीकरण बढ्दै जाँदा मातृभाषाको अस्तित्व सङ्कटमा पर्छ । यो एउटा नमुना मात्र हो । नेपालमै पनि यस्ता अनेक भाषाहरू सङ्कटापन्न अवस्थामा गुञ्जिरहेका छन् । बहुभाषिक सन्दर्भमा मातृभाषा या कुनै खास भाषा उपयोग गर्न नसक्दा वा उपयोग गर्ने परिस्थिति सिर्जना नहुँदा वा उक्त भाषाले आवश्यकता परिपूर्ति नहुँदा वा संस्थागत मान्यता नपाउँदा त्यस प्रकृतिका भाषाहरू विस्तारै सङ्कटमा पर्दै जान्छन्, हराउँदै जान्छन् वा मृत्युको अवस्थामा पुग्दछन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । माथिको उदाहरणले तामाड भाषा कमजोर बन्दै गएको, नेपाली भाषा भूमिकामा रहेको र अङ्ग्रेजी भाषाको प्रभाव बढ्दै गएको स्थितिलाई उद्घाटन गरेको छ ।

यसरी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा बढी मान्यता दिइएका भाषाको उपयोगका कारण स्थानीय स्तरमा रहेका भाषाका खास भेद, निश्चित जातिका मौलिक भाषा, मातृभाषा आदिको प्रयोग कम हुँदै जान्छ । मातृभाषाका वक्ताहरू बाध्यतावश वा स्वेच्छापूर्वक आफ्नो भाषा प्रयोगबाट विमुख हुँदै प्रभावशाली भाषाको प्रयोगतर्फ केन्द्रित हुँदै जान्छन् । निश्चित भाषाका मूल प्रयोक्ताहरू नै अर्को भाषातर्फ आकर्षित हुँदै जाने अवस्थालाई भाषिक अपसरण भनिन्छ । यसरी आफ्नो भाषालाई बेवास्ता गर्दै अर्को (प्रभावशाली) भाषा उपयोग गर्ने र आफ्ना सबै व्यवहारहरू त्यसमै केन्द्रित गर्ने स्थिति नै भाषिक स्वीकरण हो । अङ्ग्रेजी भाषामा यसलाई Language Acceptance भनिन्छ । यो Language Shift (भाषिक अपसरण) को विकसित रूप हो । बहुभाषिक सन्दर्भको अभिधार्थमा भाषिक स्वीकरण भनेको आफ्नो मातृभाषा वा मौलिक भाषा छोडी वा कम प्राथमिकता दिई अर्को भाषाका व्यवस्था, व्याकरण, शब्दभण्डार तथा संरचनाहरू अपनाउने स्थिति हो । स्वीकृति, स्वीकार, अनुमति जस्ता शब्दले स्वीकरणको अर्थ द्योतन गर्छन् ।

स्वीकरण शब्दको अर्थक्षेत्र व्यापक रहेको पाइन्छ। भाषाकै सन्दर्भमा पनि एउटै भाषाका विभिन्न भेदमध्ये एउटा खास भेदलाई प्राथमिकता दिई त्यसलाई सर्वस्वीकार्य बनाउने प्रयास पनि स्वीकरण नै हो परन्तु उक्त अर्थ भाषाको मानकीकरणका लागि खास भेदको स्वीकार वा स्वीकृतिलाई जनाउने मात्र हो। त्यस्तो स्थिति त भाषाको मानकीकरणको प्रक्रियामा देखिने चरण वा कार्यप्रक्रिया मात्र हो। यसले बहुभाषिक सन्दर्भमा विश्लेषण गरिने भाषिक स्वीकरणको अर्थलाई वरण गर्न भने सक्दैन। तसर्थ साधारणतया दुई वा सोभन्दा बढी भाषाहरू एउटै समाज, राष्ट्र, क्षेत्र, परिवेश आदिमा प्रचलनमा रहेकामा विभिन्न भाषामध्ये एउटा भाषाका प्रयोक्ताले आफ्नो पृष्ठभूमिगत मौलिक भाषा प्रयोगको पक्षभन्दा अर्को भाषाप्रयोगको पक्ष अङ्गीकार गर्ने अवस्था भाषिक स्वीकरण हो भन्न सकिन्छ। समाज वा राष्ट्र वा अन्तराष्ट्र जुनसुकै परिवेश वा क्षेत्रमा प्रायः शक्तिशाली वा प्रभाव बढिरहेको वा सबैतिर माध्यम बनिसकेको भाषाको प्रयोगतर्फ अग्रसर भएको पाइन्छ। यसो हुँदा कमजोर बनिरहेको भाषाका वक्ताहरू भाषिक स्वीकरणको अवस्थामा बाध्यतावश पुग्नुपर्ने पनि हुन्छ। उदाहरणका लागि नेपालको सल्यान जिल्लामा बसोवास गर्ने मगरभाषी विद्यार्थीहरूले मगर भाषाको प्रयोग गर्न नसक्नु वा नगर्नु र सबै क्षेत्रमा नेपाली भाषाको उपयोग गर्नु वा काठमाडौँमा बस्ने नेपालीभाषीका छोराछोरीहरू नेपाली भाषाभन्दा अङ्ग्रेजी भाषाको व्यवहारतर्फ आकृष्ट हुनु भाषिक अपसरण हुँदै भाषिक स्वीकरणतर्फको यात्रामा रहनु हो।

Janet Holmes (सन् २०१३) ले भाषिक अपसरण र भाषिक स्वीकरणको अवस्था मूलतः बसाइँसराइका कारण उत्पन्न हुने भए पनि त्यो मात्र प्रमुख कारक नभएको धारणा राखेका छन्। उनले राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक परिवर्तनले प्रत्येक समुदायमा प्रभाव पार्ने र त्यसबाट भाषिक परिवर्तनको स्थिति सिर्जना हुने जनाएका छन्। भाषिक स्वीकरण बढ्दै जाँदा मातृभाषाहरू लोप हुने दिशातर्फ उन्मुख हुन्छन्। ज्ञान, विज्ञान, शिक्षा, सूचना तथा सामाजिकीकरणका लागि भाषिक स्वीकरणको बाध्यता पर्न सक्दछ। सम्बन्धित भाषाका मूल वक्ता, प्रयोक्ता तथा सचेतकहरू आआफ्ना भाषाको रक्षार्थ आफ्नै भाषाका माध्यमबाट समस्यापूर्ति गर्ने दिशामा अग्रसर भई संवेदनशील हुनुपर्ने देखिन्छ। अन्य भाषाको सहयोग लिनै हुँदैन वा उपयोग गर्नु नै हुँदैन भन्ने होइन। बाध्यतावश अर्को भाषाको उपयोग अनिवार्य रहेको अवस्थामा पनि आफ्नो मूल (मातृभाषा) को प्रयोगलाई निरन्तरता दिइरहनु वाञ्छनीय ठहर्छ। व्यक्तिमा द्विभाषिक वा बहुभाषिक सामर्थ्य विकास गरेरै भए पनि आफ्नो भाषाको प्रयोग र संरक्षण गर्दै अन्य भाषाका माध्यमबाट आवश्यकता पूर्ति गर्ने क्षमता राख्न सकेको खण्डमा कुनै पनि भाषा लोप हुने अवस्था सिर्जना हुँदैन।

भाषिक अपक्षय

अपक्षय भनेको नोक्सानी हो। कुनै भाषाको अस्तित्व सङ्कटमा पर्नु नै भाषिक अपक्षय मानिन्छ। अङ्ग्रेजीमा Language Endangerment भनिन्छ। यसले भाषाको सङ्कटापन्न अवस्थालाई जनाउँदछ। जब भाषाका मूल वक्ताहरू अर्को भाषा प्रयोगतर्फ आकृष्ट भई मातृभाषा वा मूल भाषालाई प्रयोग गर्न छोड्दछन् अनि भाषिक खतरा वा सङ्कट पैदा हुन्छ र परिणामतः उक्त भाषा लोप हुने वा हराउने अवस्था सिर्जना हुन्छ। तसर्थ भाषिक अपक्षयका कारण भाषा हराउने स्थिति बन्दछ जसलाई अङ्ग्रेजीमा Language loss भनिन्छ। यसबाट प्रस्ट हुन्छ कि भाषा कमजोर भएर हराउँदै जाने दिशामा पुग्नु नै भाषिक अपक्षय हो। प्रभावशाली भाषाका कारण अर्को कम शक्तिशाली भाषा प्रयोगविहीन हुन थाल्यो भने भाषिक अपक्षयको अवस्था सिर्जना हुन्छ। बहुभाषिक अवस्था वातावरणमा विभिन्न भाषाहरूको निरन्तर प्रतिस्पर्धा भइरहन्छ। भाषिक प्रतिस्पर्धा भनेको प्रत्येक भाषाले प्रयोग हुने अवसर पाउनु अवस्था हो। मूल वक्ताको बेवास्ता,

बसाइँसराइ, राष्ट्रको भाषा नीति र योजना, सूचना र ज्ञानको उपलब्धता, समाजार्थिक अवस्था र परिवेश, सांस्कृतिक सचेतना, राजनीतिक र आर्थिक पक्ष, शिक्षा र स्वास्थ्यका माध्यम, कला, साहित्य आदि क्षेत्रमा भाषाको प्रभाव बढ्दै जाने वा घट्दै जाने भन्ने निक्कै हुन्छ। यदि कुनै भाषाले प्रयोगका विविध सन्दर्भमा आफ्नो उपस्थिति जनाउन सकेन र त्यसका सट्टामा अर्को शक्तिशाली भाषाले पहिलो भाषाको स्थान हडप्टै गयो भने मूल भाषा सड्कटमा पर्दछ। भाषिक अपक्षयका सवालमा एउटा संवाद हेरौं :

शिक्षक : हेल्लो, तिमी सुरज श्रेष्ठ बोल्दै हो ?

शिक्षार्थी : हो, सर ।

शिक्षक : तिम्रो घर धादिङ होइन त ?

सुरज : हजुर ।

शिक्षक : मलाई नेवारभाषी विद्यार्थीले नेपाली र नेवार सँगसँगै कसरी सिक्दा रहेछन् भन्ने विषयमा अनुसन्धान गर्नु छ । के तिमी मलाई सहयोग गर्न सक्दछौ ?

सुरज : सक्छु होला तर नेवार भाषा पनि जान्नुपर्ने हो कि ?

शिक्षक : अवश्य, नेवार भाषा त जान्ने पर्यो नि बाबु !

सुरज : ए ! मलाई त आउँदै सर ।

शिक्षक : किन नि ?

सुरज : पहिला अलिअलि आउँथ्यो । हजुरबुवा हजुरआमासँग बस्दा । अचेल हामी बुवाआमासँग मात्र बस्दछौं । तल बजारमा । बजारमा नेवार भाषा नै बोल्नु परेन । घरमा पनि नेपालीमा नै कुराकानी गर्छौं । स्कूलमा पनि कि नेपाली कि अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग हुन्छ । किताब पनि सबै कि त नेपालीमा कि त अङ्ग्रेजीमा छन् । इन्टरनेटमा अङ्ग्रेजीबाहेक केही चाहिन्न । किन चाहियो त नेवार भाषा ?

शिक्षक : भाषा भनेको माध्यम मात्र होइन नि ! यो त कला, संस्कृति, परम्परा, साहित्य, धर्म आदि सबै हो नि ।

सुरज : धर्म ?

शिक्षक : हो त, धार्मिक अनुष्ठान, कर्मकाण्ड, मन्दिर आदि सबै पक्षलाई भाषाले नै गति दिन्छ त ।

सुरज : हामी ले त धर्म पनि इसाइ मान्छौं सर ।

शिक्षक : ए, त्यसो भए तिमी बाइबल पो पढ्छौ, होइन त ?

सुरज : हो, सर ।

शिक्षक : कुन भाषामा छ त ?

सुरज : छ न त धेरै भाषामा छ अरे, हामीलाई अङ्ग्रेजी र नेपाली भाषामा लेखिएका बाइबल मात्र बाँडेका छन् ।

शिक्षक : ए, अनि तिम्रा नेवार साथीहरू छैनन् ?

सुरज : छन्, धेरै नै छन् । तर तिनीहरू पनि मजस्तै नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग मात्र गर्छन् ।

शिक्षक : तिमीहरू नेवार भाषामा लेखिएका साहित्य पढ्दैनौ, हैन त ?

सुरज : नेवार भाषामा पनि साहित्य लेखिएका छन् र सर ? मलाई त थाहा छैन ।

शिक्षक : प्रशस्त छन् नि । तिमीले थाहा नपाएको मात्र हो ।

सुरज : भए पनि रमाइला छैनन् होला, फेरि भाषा नै नजानेपछि कसरी पढ्नु ?

शिक्षक : ल त भाइ, फोन राखौं । पछि भेटौंला ।

सुरज : हुन्छ, सर ।

(सहभागीसँग गरिएको संवाद, २०७८)

माथिको उदाहरण एउटा नमुना तर यथार्थ बन्दै गएको अवस्थाको चित्र हो । नेवार भाषा त नेपालमा अझ सशक्त र सबल ठानिएको भाषा हो । कुसुन्डा, मेचे, किसान आदि भाषाको अवस्था कस्तो होला ? भाषा थाहै नपाई मृत्युको मुखमा पुग्छन् भन्ने उदाहरण माथिको संवादबाट प्रस्ट हुन्छ । माथि उल्लेख भएको सुरजजस्ता हजारौं मातृभाषीहरू अहिले आफ्नो मूल भाषाको प्रयोग नै गर्दैनन् । सबै व्यवहारमा नेपाली या अङ्ग्रेजी भाषाको उपयोग गर्दछन् भने नेवार भाषा कसरी प्रभावशाली बन्ला ? हो, यसरी नै भाषाका वक्ताहरू घट्टै जाने, बसाइँसराइ हुँदा भाषा नसर्ने, प्रयोगबाट विमुख बन्ने, शक्तिशाली भाषाको दबदबा बढ्दै जाने, धर्म, साहित्य, ज्ञान एवम् सूचनामा मातृभाषाको पहुँच नहुने, शिक्षा, स्वास्थ्य तथा प्रशासनमा पनि प्रभावशाली भाषाले मात्र स्थान पाउने, भाषिक सचेतता हराउँदै जाने, नीति निर्माणका तहबाट पनि मातृभाषालाई उपेक्षा गर्ने कार्य जारी रहेमा अनेक मातृभाषाहरू सङ्कटमा पर्दै जाने र अन्ततोगत्वा मृत्युको मुखमा धकेलिने अवस्था माथिको संवादबाट पनि छर्लङ्ग हुन्छ ।

विश्व मानचित्रमा नै शक्तिशाली भाषाको विस्तार र कमजोर भाषाको अपक्षयीकरण भइरहेको देखिन्छ । त्यति मात्र होइन सरलता र सर्वस्वीकार्यताको अभावका कारणले पनि भाषा हराउने अवस्थामा पुग्न सक्दछन् । उदाहरणका लागि ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक विरासत बोकेका भाषा जस्तै, संस्कृत एवम् ग्रीक भाषा अपक्षयको अवस्थामा पुगेका छन् । आश्चर्यको कुरा त यो छ कि Crystal (सन् २००९) का अनुसार विश्वमा अस्तित्वमा रहेका समग्र भाषाहरूमध्ये ४ प्रतिशत भाषालाई मात्र विश्वका ९६ प्रतिशत मानिसले प्रयोग गर्दछन् भने ९६ प्रतिशत भाषाको अस्तित्व जम्मा ४ प्रतिशत मानिसले जोगाइरहेका छन् । नेपालमा पनि अस्तित्वमा रहेका १२३ ओटा भाषा भए पनि Sharma (सन् २०१७) द्वारा जम्मा १४ ओटा भाषा मात्र सुरक्षित रहेको जनाइएको छ । त्यस्तै, १३ ओटा भाषा सामान्यतः सुरक्षित रहेको र अन्य सबै भाषाले अपक्षयको अवस्था बेहोरिरहेको जनाइएको छ । हाल नेपालमा १३१ ओटा भाषा अस्तित्वमा रहेको भाषा आयोगको प्रतिवेदन (२०७८) मा जनाइएको छ ।

वक्ताको सङ्ख्या घट्टै जाँदा वा वक्ताहरूले अर्को भाषा स्वीकार गर्ने र आफ्नो भाषा छोड्दै जाने अवस्थाका कारण भाषिक अपक्षय हुने स्पष्ट छ । भाषिक अपक्षयका मूल कारणहरूमा बसाइँसराइ, प्राकृतिक विपत्ति, महाव्याधि, युद्ध/विश्वयुद्ध, राजनीति, उपनिवेशवाद, विज्ञान र प्रविधि, धर्म, संस्कृति, सामाजिक मान्यता, भौगोलिक अवस्था, सहरीकरण, सुविधा, शैक्षिक तथा आर्थिक पक्ष, विश्वव्यापीकरण, भाषावैज्ञानिक पक्ष, राष्ट्रको भाषानीति आदि पर्छन् । यसरी नेपालका मात्र होइन विश्वका अधिकांश भाषा अपक्षयको अवस्थामा छन् । अपक्षयलाई न्यूनीकरण गर्दै भाषाको पुनरुत्थानका लागि मूलतः मूल वक्ता सचेत हुनुपर्ने देखिन्छ । यसका साथै राज्यको भाषिक नीति भाषा संरक्षण उन्मुख हुनुपर्दछ । त्यस्तै, सम्बद्ध भाषिक व्यवहारलाई माध्यम भाषा बनाउने, शिक्षा, स्वास्थ्य क्षेत्रमा उपयोग गर्ने, कला, साहित्य र संस्कृतिमा तत्तत् भाषाको समीचीन उपयोग गर्ने आदि कार्य गर्न सकेमा भाषिक अपक्षय रोक्न सकिन्छ ।

भाषिक मृत्यु

अस्तित्वमा रहेको कुनै भाषा कालान्तरमा लोप हुने वा हराएर जाने अवस्था नै भाषिक मृत्यु हो । कुनै पनि भाषाको एक जना पनि वक्ता नहुनु नै भाषिक मृत्यु हो । अङ्ग्रेजीमा Language Death भनिन्छ । भाषिक मृत्यु अपर्भट वा अचानक हुने दुर्घटना भने होइन । यो क्रमशः अवरोह हुँदै लोप हुने स्थितिमा पुग्दछ । Janet Holmes (सन् २०१३) ले 'कुनै भाषाका मूल वक्ताहरू विशेष सुविधाका कारण शक्तिशाली वा

प्रभावशाली भाषाको पूर्ण उपयोगतर्फ लाग्छन् र आफ्नो मूल भाषाप्रति सचेत बन्दैनन् भने भाषिक मृत्यु अवस्थामावी छ' भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । Rajend Mesthrie and Others (सन् २००९) ले भाषिक मृत्यु चार प्रकारले हुने जनाएका छन् ।

क्रमिक मृत्यु : भाषिक मृत्युको पहिलो प्रकार हो । विश्वका भाषाहरूको भाषिक मृत्युको मुख्य प्रकार पनि यही नै हो । यस्तो मृत्यु मन्द विष (Slow Poison) का रूपमा विकसित हुन्छ । यसलाई अङ्ग्रेजीमा Gradual Death भनिन्छ । मातृभाषी वक्ताले आफ्नो भाषालाई थाहै नपाई गुमाइरहेको हुन्छ । यस्तो मृत्युको प्रकृति लामो कालखण्डको हुन्छ । चरणबद्ध हुने भएकाले पहिले व्यापक साहित्य, कला तथा सम्प्रेषण एवम् सञ्चारमा रहेको भाषा क्रमशः खुम्चिँदै जान्छ । सीमित वक्तामा मौखिक प्रयोगमा मात्र साँघुरिँदै गएर अन्त्यमा मृत्युको मुखमा पर्छ । एउटा भाषाले अर्को भाषालाई विस्तारै वा क्रमशः प्रतिस्थापन गर्दै जाने अवस्थाबाट क्रमिक मृत्यु सिर्जना हुन्छ । उदाहरणका लागि नेपालमा नेपाली भाषाले मगर, गुरुङ, तामाङ, नेवार आदि भाषालाई प्रतिस्थापन गरिरहेको स्थिति छ । उक्त जातिका नयाँ पुस्ताले आफ्नो मातृभाषा प्रयोग गर्न सक्दैनन् । तिनीहरू या त नेपाली भाषा या त अङ्ग्रेजी भाषा मात्र उपयोग गर्ने स्थिति बनिरहेको छ । यसो हुनुमा ती नयाँ पुस्ताका व्यक्तिहरू भने खासै दोषी होइनन् । शिक्षा, स्वास्थ्य, प्रविधि, सञ्चार, समाज तथा परिवेशले नै आफ्नो मातृभाषाबाट विमुख हुनुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था सिर्जना भएको छ । यसरी नेपालका कैयौँ राष्ट्रभाषा (मातृभाषा) नेपाली भाषाको प्रभावले प्रतिस्थापन भइरहेका छन् । स्कटल्यान्डमा पहिले प्रचलनमा रहेको गेलिक भाषा अङ्ग्रेजी भाषाद्वारा प्रतिस्थापित भएको छ । फलतः गेलिक भाषा अब भाषिक मृत्युको सिकार बनिस्केको छ । यस्तो प्रकृतिको भाषिक मृत्युमा भाषाको अवसान क्रमबद्ध र सुस्त गतिमा हुने भएकाले क्रमिक प्रतिस्थापनको अवस्थाप्रति सम्बद्ध वक्ता समयमै सचेत हुन सकेको खण्डमा प्रभावशाली भाषाको चपेटामा परेको भाषा भाषिक मृत्युबाट बच्न पनि सक्छ ।

अचानक मृत्यु : यसलाई अङ्ग्रेजीमा Sudden Death भनिन्छ । कुनै पनि भाषाका वक्ताको मृत्यु भई उक्त भाषा प्रयोक्ता शून्य भएमा भाषा वक्ताविहीन हुन्छ । द्विभाषिक या बहुभाषिक अवस्थाका कारण अर्को भाषाको दबाव या प्रभावमा नपरी आफ्नै कारणले भाषाको मृत्यु हुने स्थिति नै अचानक मृत्यु हो । अर्को शब्दमा कुनै भाषाका वक्ताको अस्तित्व वा उपस्थिति शून्य हुनु नै भाषाको अचानक मृत्यु हो । सामान्यतया कुनै पनि भाषाको राज्यको नीति तथा भताषाको साम्राज्यवादी फैलावट, भाषाको अन्तर्राष्ट्रिय प्रवृत्ति, प्रभावशाली भाषाको असर आदि कारणले हुने गर्छ तर यस्तो (अचानक) भाषिक मृत्युको कारण अन्य भाषिक मृत्युभन्दा विल्कुलै भिन्न हुन्छ । भाषाका प्रयोक्ता वा वक्ता नै नहुने अवस्थाबाट सिर्जना हुन्छ । यस्तो अवस्था प्राकृतिक विपत्ति वा विनाशका कारणबाट कुनै भाषिक संयुदायको समाप्ति वा कुनै भाषिक समुदायको नरसंहारबाट शून्यताको स्थिति पैदा हुन्छ । त्यस्तै, प्राकृतिक हिसाबले नै कुनै भाषिक समुदायको जनसङ्ख्या क्रमशः घट्दै गई अन्ततोगत्वा शून्य हुने स्थितिबाट भाषाको अचानक मृत्यु हुन्छ । कुसुन्डा भाषाको मृत्युलाई अचानक मृत्यु मान्न सकिन्छ । कुसुन्डा भाषाको वक्ता राजामामाको मृत्युसँगै कुसुन्डा भाषाको पनि मृत्यु भएको छ । त्यस्तै तस्मानियाली भाषाको मृत्यु तथा क्यालिफोर्नियामा रहेको अमेरिकी भारतीय भाषा निकोलेनो भाषाको मृत्यु पनि अचानक मृत्यु नै मानिन्छ ।

बाध्यात्मक मृत्यु : कुनै पनि राज्यले अर्को राज्यमाथि शासन गरेमा वा नियन्त्रण गरेमा वा युद्ध गरी आफ्नो राज्यमा विलीन गराएमा त्यसरी विलीन हुने राज्यका भाषिक वक्ताहरूले विवशतापूर्वक आफ्नो भाषाको प्रयोग गर्दैनन् वा उनीहरूलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्नमा रोक लगाइन्छ भने त्यस्तो स्थितिमा भाषाको बाध्यात्मक मृत्यु हुन्छ । भाषाका वक्ताहरू बाँच्नकै लागि भए पनि आफ्नो भाषा प्रयोग गर्न छोड्नुपर्ने अवस्था आउन सक्छ । अङ्ग्रेजीमा यसलाई Radical Death भनिन्छ । यो मूलतः राजनीतिक दमनका कारण हुने मृत्यु हो । यो कट्टरपन्थी, अतिवादी तथा उग्रवादी प्रवृत्तिका कारण हुने भाषिक मृत्यु हो । राजनीतिक दमन र नरसंहारबाट बाध्यात्मक मृत्यु हुन्छ । राज्यले कुनै भाषालाई मान्यता नदिएता वा पहिचान नदिएता पनि यस्तो मृत्युको सम्भावना रहन्छ । सन् १९३२ मा साल्भाडोरमा भएको नरसंहारपछि काकाओपेरा तथा लेन्सिया भाषाका वक्ताले बाध्यताले आफ्नो भाषा प्रयोग गर्न छोडेपछि उक्त भाषाको मृत्यु भएको मानिन्छ । त्यस्तै, पिपिल भाषाको मृत्यु पनि बाध्यात्मक मृत्यु नै हो । कुनै भाषाका वक्ता वा भाषिक समुदायले आफ्नो भाषाको प्रतिरक्षा गर्न नसक्ने भएपछि उक्त भाषाको बाध्यात्मक मृत्यु भएको मानिन्छ । यसरी कुनै भाषाका वक्ता वा समुदायले विवशतापूर्व या बाध्यतावश आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग गर्न नपाउनु नै भाषाको बाध्यात्मक मृत्यु हो भन्न सकिन्छ ।

अवरोही मृत्यु : भाषाको प्रयोग ओरालो लाग्नु या प्रयोक्ताहरू भाषा प्रयोगमा अनिच्छुक देखिनु नै अवरोही मृत्यु हो । भाषाको अवनति हुनु नै अवरोही मृत्यु हो । कुनै पनि भाषाको संरचनागत जटिलता महसुस गरिएमा उक्त भाषाका वक्ताहरू क्रमशः घट्टै जान्छन् । दैनिक प्रयोगमा ल्याउन कठिन मानिन्छ । अनौपचारिक सन्दर्भमा उपयोग गर्न बन्द गरिन्छ, र अन्य सरल भाषाको प्रयोगाधिक्य रहन्छ । यसलाई अङ्ग्रेजीमा Top – Down Death भनिन्छ । हुन त यसलाई माथिदेखि तलको मृत्यु मानिन्छ । भाषाको प्रयोग क्षेत्र साँघुरिँदै जाने वा भाषिक प्रयोग क्षेत्रमा सङ्कुचन पैदा हुने स्थितिबाट यस्तो मृत्युको सिर्जना हुन्छ । औपचारिक सन्दर्भ तथा शास्त्रीय महत्त्वमा मात्र सीमित हुँदै गई अन्त्यमा प्रयोग नै हुन नसक्ने अवस्था आउनु नै अवरोही मृत्यु हो । संस्कृत, त्जेल्टल, ग्रीक तथा ल्याटिन भाषाले क्रमशः यस्तो प्रकृतिको मृत्यु पर्खिरहेका छन् । यी भाषा अत्यन्त समृद्ध, शास्त्रीय तथा उच्च महत्ताका हुँदाहुँदै प्रचलनबाट लोप हुँदै छन् । मूलतः संरचनागत जटिलता नै मुख्य कारक बनेको देखिन्छ । पहिले निकै प्रभावशाली मानिएको यी भाषा विस्तारै सीमित प्रयोजनमा सङ्कुचित बनेका छन् । हाल यी भाषाहरू धर्म, शास्त्र तथा खास अनुष्ठान एवम् अनुसन्धानमा मात्र सीमित छन् । तसर्थ यस्तो भाषिक मृत्यु अवरोही मृत्यु मान्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

मानिसको भाषिक व्यवहारबाट भाषाको अस्तित्व निर्धारित हुन्छ । भाषा मानवीय सञ्चारको माध्यम मात्र नभई सामाजिक संस्कृति, व्यवहार, साहित्य तथा कलामा पनि भाषाकै उच्च महत्ता रहन्छ । प्रत्येक भाषाका भाषिक वक्ताले आफ्नो भाषाको संरक्षण एवम् संवर्धनमा योगदान पुऱ्याउनुपर्छ । भाषालाई समाज तथा समुदायले विशेष पहिचान दिने र राज्यका विभिन्न संरचनाबाट त्यस्ता भाषाको संरक्षण एवम् प्रवर्धनमा विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकेको खण्डमा भाषिक अवलम्बनलाई बढी सार्थक बनाउनुपर्छ । भाषाका मूल वक्ताहरू आफ्नो भाषाको प्रयोगतर्फ उन्मुख हुनुको सट्टा अन्य भाषाको प्रयोगमा केन्द्रित हुने स्थितिले भाषिक स्वीकरणको अवस्था सिर्जना गर्छ । यसो हुँदा मातृभाषाहरू लोप हुने दिशातर्फ उन्मुख हुन्छन् । हुन त ज्ञान, विज्ञान, शिक्षा, सूचना तथा सामाजिकीकरणका लागि भाषिक स्वीकरणको बाध्यता पर्न सक्छ तापनि सम्बन्धित भाषाका मूल वक्ता, प्रयोक्ता तथा सचेतकहरू आआफ्ना भाषाको रक्षार्थ आफ्नै भाषाका माध्यमबाट समस्यापूर्ति गर्ने दिशामा अग्रसर भई संवेदनशील हुनुपर्छ ।

कुनै भाषाका मूल वक्ताहरूले अर्को भाषा स्वीकार गर्ने र आफ्नो भाषा छोड्दै जाने अवस्थाका कारण भाषिक अपक्षय हुन जान्छ। भाषिक अपक्षयका मूल कारणहरूमा बसाइँसराइ, प्राकृतिक विपत्ति, महाव्याधि, युद्ध/विश्वयुद्ध, राजनीति, उपनिवेशवाद, विज्ञान र प्रविधि, धर्म, संस्कृति, सामाजिक मान्यता, भौगोलिक अवस्था, सहरीकरण, सुविधा, शैक्षिक तथा आर्थिक पक्ष, विश्वव्यापीकरण, भाषावैज्ञानिक पक्ष, राष्ट्रको भाषानीति आदिलाई मानिन्छ। भाषिक अपक्षयलाई न्यूनीकरण गर्दै भाषाको पुनरुत्थानका लागि मूलतः मूल वक्ता सचेत हुनुपर्छ। यदि कुनै पनि भाषामा अपक्षय बढ्दै जान्छ भने उक्त भाषाको भाषिक मृत्यु अवश्यम्भावी हुन्छ। भाषाको मृत्यु हुँदा भाषासँगै समाज एवम् समुदायका परम्परित मूल्य एवम् सांस्कृतिक मान्यता पनि लोप हुन्छन् भने निश्चित विचार एवम् प्रवृत्ति पनि भाषासँगै नामेट हुँदै जान्छन्। तसर्थ भाषिक मृत्युलाई निरपेक्ष तवरले केवल भाषाको मात्रै मृत्यु मान्नु गलत हुन्छ। त्यसैले सबै भाषाको पहिचान एवम् अस्तित्वका लागि सबैको सम्मानपूर्ण व्यवहार आवश्यक पर्छ भने प्रत्येक भाषाका मूल वक्ताको लगाव एवम् भाषामोह पनि अनिवार्य मानिन्छ। प्रत्येक भाषाको अस्तित्वसँग मानवजीवनका अनेक पक्ष सम्बद्ध रहने हुनाले भाषाको अस्तित्व रक्षार्थ सम्बद्ध वक्ता, राज्य संयन्त्र, अनुसन्धाता एवम् प्राज्ञिक व्यक्तित्वहरू सचेततापूर्वक समर्पित हुनु आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- कचर, यम. एन्ड नेल्सन, सि. एल. (सन् २००६), *वर्ल्ड इङ्लिसेज इन एसियन कन्टेक्स्ट्स*, हडकड : हडकड युनिभर्सिटी प्रेस।
- क्वैल्सम, फ्लोरियन (सन् १९९८), *द ह्यान्डबुक अफ सोसिओलिङ्ग्विस्टिक्स*, (सम्पा.) अमेरिका : ब्याकवेल पब्लिसिड।
- पिसेइ, जे. एस्. वेल (सन् २००६), चाइल्ड ल्याङ्ग्वेज, न्युयोर्क : रट्लेज।
- फर्नान्डेज, इ. एम. एन्ड कानर्स, एच. एस (सन् २०११), *फन्डामेन्टल्स अफ साइकोलिङ्ग्विस्टिक्स*, अमेरिका : ब्याकवेल पब्लिसिड।
- भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (पाँचौं) २०७७ श्रावणदेखि २०७८ असार मसान्तसम्म।
- मेयहोफ, मिरियन (सन् २००६), *इन्ट्रड्युसिड सोसिओलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्युयोर्क : रट्लेज।
- मेस्त्रेइ, आर., स्वान, जे., ड्युमर्ट एन्ड लिप, डब्लु. एल. (सन् २००९), *इन्ट्रड्युसिड सोसिओलिङ्ग्विस्टिक्स*, एडिन्बर्ग : एडिन्बर्ग युनिभर्सिटी।
- युल, जर्ज (सन् २००६), *द स्टडी अफ ल्याङ्ग्वेज*, इड्ल्यान्ड : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस।
- रिचार्ड्स, जे.सी., प्लाट, जे. एन्ड प्लाट, एच. (सन् १९९९), *डिक्सनरी अफ ल्याङ्ग्वेज टिचिड एन्ड अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, लडम्यान।
- लमस, सि., मुलानी, एल. एन्ड स्टकवेल, पि., (सन् २००७), *द रट्लेज कम्प्यानियन टु सोसिओलिङ्ग्विस्टिक्स*, (सम्पा.), न्युयोर्क : रट्लेज।
- वर्दग, रोनाल्ड (सन् २००६), *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसिओलिङ्ग्विस्टिक्स*, अमेरिका : ब्याकवेल पब्लिसिड।
- वर्दग, आर. एन्ड फुलर, जे. एम् (सन् २०१५), *एन इन्ट्रडक्सन टु सोसिओलिङ्ग्विस्टिक्स*, अमेरिका : ब्याकवेल पब्लिसिड।
- शर्मा, विकास (सन् २०१७), *सोसिओलिङ्ग्विस्टिक्स*, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन।
- स्टकवेल, पिटर् (सन् २००७), *सोसिओलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्युयोर्क : रट्लेज।
- हारालम्बस एन्ड हलबर्न (सन् १९९५), *सोसिओलोजी : थिम्स एन्ड पर्सपेक्टिभ*, लन्डन : कलिङ्ग्स एजुकेसनल।
- हिके, रेमन्ड (सन् २०१४), *अ डिक्सनरी अफ भेराइटीज् अफ इङ्लिस*, अमेरिका : ब्याकवेल पब्लिसिड।
- होल्म्स, जनेट (सन् २०१३), *इन्ट्रडक्सन टु सोसिओलिङ्ग्विस्टिक्स*, न्युयोर्क : रट्लेज।